

שולמית קיציס, דמות דיוקנו: אבות רבנים בציונות הדתית בעיני ילדיהם.
תל אביב: רסלינג, 2017. 327 עמ'.

אשר כהן

תהליך הנחלת הערכים מהורים לילדיהם ושאלת הטמעתם של דפוסי ההורים בקרב ילדיהם מעסיקים כל תרבות, בייחוד תרבויות משנה. בתרבויות אלו ניתנת תשומת לב מיוחדת לשאלות הנוגעות להנחלת ערכים ולהמשכיות בשל החשש המובן מהיכחדות הקבוצה וערכיה. ספרה של קיציס מתמקד בדמויותיהם של אבות רבנים, הנחשבים דמויות ציבוריות בציונות הדתית, ודן בשאלה איך הן נתפסות בעיני ילדיהם, בנות ובנים. שאלות המחקר המרכזיות שהספר עוסק בהן הן מה היא "אבהות" בעיני בני הרבנים? כיצד האבהות מתבטאת בפרקטיקה של חיי היום-יום? כיצד מערכת היחסים בין האב לבין ילדיו משפיעה על תהליכי המשכה והנחלה? שאלה נוספת היא כיצד ההקשר הקהילתי-חברתי של הציונות הדתית משפיע על חוויית ה"בנהות" – כלומר היות בן, מונח שטבע לוינס (2010) – ועל תהליכים של המשכה והנחלה.

המחקר מבוסס על 33 ראיונות עומק עם ילדי רבנים בני 25-64, כלומר המרואיינים משתייכים לשני דורות שונים ורחוקים יחסית. כפי שמצוין בספר, גיוון זה של המרואיינים מאפשר לבחון אם התייחסויותיהם השונות נובעות מהשתייכותם לדורות שונים. ואכן, המבוגרים שבין המרואיינים "חווים יותר את כובד האחריות של ההנחלה לדור הבא וחשים מחויבות להעביר את מורשת האב באופן מיטבי... הקול ההורי 'עוכל' והותך לקול פנימי שלהם" (עמ' 305). לעומתם, אצל בני הרבנים הצעירים "לקול האבהי נוכחות חיצונית והוא מופיע כקול מצוטט" (שם). במילים אחרות, הצעירים הם "נשאי זיכרון" וזהותם כבני רבנים עדיין מצויה בהתהוות, ואילו המבוגרים יותר שבין בני הרבנים הם כבר "כוהני זיכרון" (עמ' 306).

* פרופ' אשר כהן, בית הספר לתקשורת והמחלקה למדע המדינה, אוניברסיטת בר-אילן, רמת גן.

דואר אלקטרוני: asher.cohen@biu.ac.il

הספר מורכב משני פרקי מבוא ומסוף דבר, ונוסף עליהם הוא כולל שבעה פרקים המתמקדים בהיבטים שונים של הסוגיה. בסקירה זו אתייחס לפרקי הספר לפי הסדר, אולם ארחיב את הדיון רק בפרקים הנוגעים לתזה המרכזית של הספר. בפרק המבוא מוצגת סקירה קצרה על החברה הציונית הדתית. אף על פי שבספר מצוין, בצדק, שבציונות הדתית יש מגוון של קבוצות משנה, במבוא ניכרת נטייה להכללות. לדוגמה, המכנה המשותף הוא "לימודים משותפים בבית הספר הדתי ולאחר מכן בישיבות או באולפנות, שירות צבאי במסגרת 'הסדר' או שירות לאומי, לימודים גבוהים במוסדות דתיים להשכלה גבוהה..." (עמ' 23). ההכללות אינן מדויקות ועלולות להטעות את הקורא שאינו בקיא בגווינה של הציונות הדתית. ל"הסדר" הולך רק מיעוט מן הבנים בכל שנתון ציוני דתי, שהרי יש ההולכים למכינות קדם-צבאיות ורבים יותר מתגייסים לשירות צבאי רגיל. השירות הלאומי הוא אכן דפוס דומיננטי, אך שיעור המתגייסות הדתיות לצה"ל הולך וגדל בהדרגה. לא ברור מה הם "לימודים גבוהים במוסדות דתיים להשכלה גבוהה", משום שרוב הציונים הדתיים לומדים באוניברסיטאות ובמכללות רגילות, ולא דווקא דתיות. יש להניח שההתמקדות בילדיהם של רבנים היא שהביאה לתיאור המצמצם יחסית של הציונות הדתית.

הפרק הראשון מתמקד בחוויות "הבן של", ובכותרתו יש כדי להעיד על המגמה החיובית יחסית של החוויה: "הצל היה חיובי". עם זאת, אין להתעלם מן הזיכרון השלילי מן המצב של "הבן של" ומן השאיפה הידועה לזהות נבדלת. בהקשר זה הספר מוסיף לשדה המחקר שעניינו בניהם של ידוענים, אנשי ציבור ואנשי דת, והוא מתאפיין לכל אורכו בשמירה על קשר מחקר הדוק בין מקרה הבוחן המוגדר לבין שדות מחקר קרובים. הפרק השני מתמקד בקשר הפיזי עם האב ובגופניות האב בתפיסת ילדיו, והפרק השלישי עוסק ב"נוכחות והעדר". הוא מתכתב עם הדיון האוניברסלי על היחס בין העדר האב לבין נוכחותו, אך הוא מתמקד בסוגיה ייחודית: אבות רבנים שהם אנשי ציבור. העדר האב איננו ההעדר הנפוץ שמקורותיו מגוונים, אלא העדר על רקע שליחותו הציבורית ותרומתו לקהילה. עובדה זו מעניקה לסוגיה את הקשרה הייחודי, ועצם השליחות הציבורית והתרומה לקהילה עוזרות לפעמים לילדים להבין ולקבל את העדר האב. הפרק הרביעי, "גאוגרפיה ויחסים בבית הרב", הוא יישום מרשים במיוחד ומרתק של "התיאור הגדוש" על-פי גירץ (1990). הקורא מקבל כאן "תיאור גדוש" מעניין על חיי היום-יום הן בהקשר הרחב של משפחה דתית והן בהקשר המצומצם של משפחה רב. גם אם נניח לרגע למטרותיו המוגדרות של המחקר, הקורא שאינו בקיא בחייה של משפחה דתית זוכה כאן להיכרות קרובה ואינטימית עמה. לדוגמה, חלקים רגילים לכאורה, כמו המטבח והסלון, מקבלים כאן משמעות ייחודית, וגם היבטים אחרים, דוגמת "החדר של האב" (עמ' 138-144), "שולחן השבת" (עמ' 130-135), ה"בית שהוא כולו ספרים" (עמ' 144-147), זוכים להתייחסות נרחבת.

הפרק החמישי מתמקד בגבולות הנוגעים לתפקיד האב. הוא מתמקד בשאלות אחדות, וביניהן האם תפקידו כרב פורץ את גבולות הבית במובן זה שהבית משמש בסיס

לעבודתו הציבורית ועד כמה מסירותו לתפקיד הציבורי פוגעת בבית. הפרק מראה באמצעות מושגי המלחמה הנוגעים לגבולות ממש כיצד חלק מן הילדים נוטים לכיוון ביצור הגבול וחלקם נוטים דווקא לפירוז.

הפרק השישי והפרק השביעי מתמקדים בשאלות המרכזיות הנוגעות להנחלת הערכים ולסוגיית ההטמעה – "המשכה" בלשון המחברת – של ערכי האב בקרב ילדיו. השאלה מה ייחשב ל"המשכה" ומה ייחשב ל"נטישה" או ל"מרידה" מורכבת ורחבה במידה רבה. במקום אחד המחברת מעידה כי "במפגשי עם בני הרבנים לא נתקלתי בבני רבנים שנשטשו את דרכו של האב" (עמ' 302), ובהמשך היא מדייקת יותר במשמעות הדברים: "... לבני הרבנים חשוב להצהיר ולהיות מוכרים כ'ממשיכים', גם כאשר ההמשכה היא טרנספורמטיבית וכוללת שינויים לא מבוטלים" (עמ' 310). הפרשנות הנרחבת של "המשכה" ניכרת בקביעה שהיא אינה מתורגמת להסכמה, אלא "להיפך", 'המשכה' עשויה לבטא שינוי, תיקון ואף חתרנות ומאבק" (עמ' 253). ניתן היה לסייג, ולו במקצת, את הטעון הזה, בייחוד כשמדובר בחברה הדתית ועוד יותר כשמדובר בילדי רבנים המסמלים מחויבות ברורה וחד-משמעית למסורת הדתית במובנה האורתודוקסי. מה משמעות הטעון ש"בני רבנים רבים נוטים לכן להמשיך את הערכים של האב ולא את היישום המעשי שנגזר מערכים אלו" (עמ' 249)? אם ילדי רבנים "מודים בפה מלא שקיום מצוות כמו האב רחוק מהם" (עמ' 249–250), עולה השאלה עד כמה ניתן לכלול את הדברים במסגרת "המשכה"? קיום מצוות ומחויבות להלכה עומדים בלב-לבה של הזהות הדתית, בעיקר כשמדובר ברבנים. להצהרה של ילדי הרבנים בדבר היותם ממשיכים גם אם אינם ממשיכים בפועל יש כמובן משמעות עמוקה, והיא מוכיחה את הקשר בין הילדים לבין אבותיהם. ואולם, יש לתת את הדעת גם למשמעות ההמשכה בפועל, בייחוד לנוכח אמירות דוגמת זו של אחד המרואיינים: "אני הכי קרוב לתחום שהוא עוסק בו, אבל ממקום אחר לגמרי... אני חושב שזה חלק מהוויכוח שיש לי מולו... שאני כביכול מייצג את האנטי-דוס... מין הורדת ידיים, מי יותר צודק" (עמ' 253).

מעבר לתוכנו הטעוני של הספר, המעניין כשהוא עצמו, הוא מעורר שאלה בעלת משמעות מתודולוגית חשובה לרבים מן הישראלים העוסקים בחקר החברה בישראל: שאלת המתח בין היותו של החוקר חלק מן התופעה הנחקרת לבין היותו חוקר המחויב לכללי מחקר מסוימים. החוקרת היא בתו של הרב שג"ר, דמות רבנית ידועה בציונות הדתית, שחיבוריו זוכים למקום בולט בארון הספרים הציוני דתי בעשור האחרון. נראה כי החוקרת רגישה לנקודה זו, ולכן היא מייחדת חמישה עמודים מן המבוא למקומה כחוקרת בשדה (עמ' 24–29).

רק לאחרונה מתח קימי קפלן ביקורת חריפה על כך ש"חלק לא מבוטל מן העוסקים בציונות הדתית נמנים עם שורתיה ומזוהים עם קבוצה או זרם מסוימים בה", מכיוון ש"במקרים רבים עיסוקם המחקרי בציונות הדתית אינו חף ממעורבותם בה ומרצונם להשפיע על השיח הציבורי" (קפלן, 2017, עמ' 220). לדבריו, אחת התוצאות היא

"מחקרים בעייתיים... שתשתית המידע ומסד הנתונים שלהם מוטלים ומחקרים 'מטעם'..." (שם). אינני מקבל את טיעונו של קפלן, ואין זה המקום להרחיב בדברים. הלוא אם נקבל את הטיעון שכל חוקר השייך לחברה הנחקרת נוטה להיות "חוקר מטעם", האם נאמר על חלק ניכר ממדעי החברה בישראל שהם "מטעם"? לעניינינו, אציין יתרון בולט אחד של חוקרים שהם חלק מן התופעה הנחקרת, מכיוון שהספר שלפנינו מוכיח זאת באופן ברור ומובהק. בתחומים מסוימים, כשחוקרת היא חלק מן התופעה הנחקרת באופן מובהק, כמו בספר שלפנינו, מומחיותה והבנתה בנוגע לתופעה דווקא גוברות. הדברים אמורים בייחוד כאשר המחקר עוסק בהרחבה בשגרת היום-יום במלוא היקפה ומשמעותה. לאורך כל פרקי הספר ניכר היטב שהיכרותה הקרובה של הכותבת עם התופעות השונות גורמת לכך שהיא איננה מחטיאה דבר, כולל גוני-גווניו, מן הדברים הנאמרים. רגישותה למתח בין היותה בת של רב לבין היותה חוקרת של דמויות הרבנים בעיני ילדיהם ניכרת בספר, והיא מתארת זאת כ"קונפליקט נאמנויות". לדבריה, מכיוון ש"אין למצב זה פתרון חד-משמעי", היה עליה "לנקוט איזון בין שתי מגמות" (עמ' 24). לסיכום, מדובר בספר שקוראים מתחומי דעת ומשדות מחקר שונים ימצאו בו עניין רב: חיי היום-יום בציונות הדתית בכלל ובמשפחות רבנים במיוחד, סוגיית הנחלתם של הערכים וההמשכיות הבין-דורית בכללותה, ולבסוף – מעמדם של הרבנים הן במשפחותיהם והן בקהילותיהם כתוצר של יחסי גומלין מורכבים התלויים בהקשרים החברתיים, התרבותיים וההיסטוריים.

מקורות

- גירץ, ק' (1990). פרשנות של תרבויות (תרגום: י' מייזלר). ירושלים: כתר.
 לוינס, ע' (2010). כוליות ואינסוף: מסה על החיצוניות (תרגום: ר' איילון). ירושלים: מאגנס.
 קפלן, ק' (2017). חקר החברה היהודית הדתית בישראל: הישגים, החמצות ואתגרים. מגמות, נא(2), 207-250.